

A BŰN JELENTÉSE
A SZORONGÁS FOGALMÁBAN ÉS A HALÁLOS BETEGSÉGBEN

BŰN, SZORONGÁS ÉS KÉTSÉGBEESÉS EGZISZTENCIÁLIS
VÁLSÁGÁNAK ÖSSZJÁTÉKA KIERKEGAARD FILOZÓFIÁJÁBAN

*Ich will nur daran erinnern,
daß man erst durch die
Sünde ein offenes Auge
bekommt für die Seligkeit.*

(Kierkegaard)

TARTALOMJEGYZÉK

BEVEZETŐ / 3

„A BŰN NEM TUDOMÁNYOS PROBLÉMA” / 4

„KEZDET BEN VALA” A BŰN / 5

„HOGY BŰNÖS VAGYOK, NEM VITÁS.
DE BÁRMIT GONDOLOK, / AZ ÉN BŰNÖM VALAMI MÁS.” / 6

„EREDENDŐ” VAGY „ÁTEREDŐ”? / 9

MI A BŰN? / 9

A TEOLÓGIAI-VALLÁSOS BŰNÉRTELMEZÉS / 10

AZ ONTOLÓGIAI-FILOZÓFIAI BŰNÉRTELMEZÉS / 11

AZ ÁRTATLANSÁGTÓL A BŰNIG / 13

A SZORONGÁS ELSŐ ASPEKTUSA: SZORONGOK ATTÓL AMI LEHETEK ÉS AMIT TUDHATOK,
A(Z EREDENDŐ) BŰNT MEGELŐZŐ SZORONGÁS / 13

A SZORONGÁS MÁSODIK ASPEKTUSA: SZORONGOK ATTÓL AMI VAGYOK ÉS AMIT TUDOK,
A(Z EREDENDŐ) BŰNT KÖVETŐ SZORONGÁS / 15

A KÉTSÉGBEESÉS FELÉ / 18

A TUDATOSSÁG SZEMPONTJÁBÓL VIZSGÁLT KÉTSÉGBEESÉS / 19

A SZINTÉZIS SZEMPONTJÁBÓL VIZSGÁLT KÉTSÉGBEESÉS / 20

A KÉTSÉGBEESÉS TOVÁBBI FORMÁI, KONKLÚZIÓK / 21

ÖSSZEGZÉS / 23

EPILÓGUS / 25

IRODALOM / 26

1. BEVEZETŐ

„Itt ülök és hallgatom a belső hangokat, a zene örömteli intését és az orgona mély, komoly hangjait; összedolgozni őket nem a zeneszerző feladata, hanem azé az emberé, aki – mivel semmi különösebbet nem vár az élettől – csak egyetlen követelményt támaszt: hogy megértse önmagát.”¹

A fenti sorok leírásakor 1843-at írunk. A történelem színpadán zajló események mintha a hegeli szabadság kiteljesedését tükröznék. Eszmék lengik körül Európát, a romantika és a forradalom eszméi. Dánia homogén nemzetállammá válásában szerepet játszó háború² érlelődik a nacionalizmus jegyében. E sürgés-forgás közepette Koppenhága őrszeme; Vigilius Haufniensis³ a halandó földi világtól, országa politikai, gazdasági és társadalmi életétől mentesülve – azokra jobbra itt-ott iróniával reflektálva – lát hozzá a háborút megelőző években *A szorongás fogalmához*. Visszafogott irodalmisággal, tárgyilagosan beszél bűnről, szorongásról, hitről. Szokatlan stílusa a *Vagy-vagy* hű és lelkes olvasóját elriaszthatja, azonban fejtegetéseinek lendülete a szöveg nehézsége ellenére terel tovább egészen *A halálos betegségig*. Miért éppen *A halálos betegségig*? *A szorongás fogalma* (1844) és *A halálos betegség* (1848) négy év különbséggel jött a világra, hasonlóságuk szembetűnő, valami „nyavalyában szenved” mindkettő. Egyikük még csak *szorong*, a másik már halálos beteg, „állítólag” *kétségbeesett*. Érdekes, hogy a bűn mindkettejük életében nagy szerepet játszik, rendkívüli módon foglalkoztatja őket.

A bűn fogalmának vizsgálatát tűztem ki célul a „testvér-alkotásokban”. A bűn központi szerepet kap a két művön belül, csak hogy más megvilágításba helyeződik. Ezért a szorongás fogalmának értelmezésével egyidejűleg először a szorongás árnyékában húzódó bűnt elemzem, majd a kétségbeesés fogalmán keresztül *A halálos betegségben* jelenlévő bűnhöz fordulok. A dolgozat célja a kierkegaardi bűn-fogalom karakterizálása, értelmezése, konceptualizálása a hozzá szorosan kapcsolódó fogalmak (szorongás és kétségbeesés) segítségével.

A bűn problematikája szoros szálakkal kötődik a teológiai bűnfogalmakhoz és tanulmányban Heidegger szorongás-fogalmát is felhasználom komparatív elemzés céljából. A *bűn*, a *szorongás*, és a *kétségbeesés* vezérfonalai mentén szeretném láttatni, hogyan aknázza ki

¹ Kierkegaard feljegyzéséből. In: Joakhim Garff, *SAK*, Jelenkor, 2004, 201. o.

² Porosz-dán háború (1848-1852)

³ *A szorongás fogalmának szerzője*; (Kierkegaard).

Kierkegaard a bűn egzisztenciálfilozófiai potenciáljait a teológiai felfogásokkal szemben. A szabadság és a bűn viszonya ezért további releváns részét képezi majd elemzéseimnek. Végül a kétségbeesés kierkegaardi alternatíváit szeretném felvázolni kiegészítésekkel, melyek szorosan összefüggnek a vallásos érzület belsővé tételének lehetőségével.

1.1 „A BŰN NEM TUDOMÁNYOS PROBLÉMA”

„*A bűn nem tudományos probléma*”⁴ – jegyzi meg az álnévbe burkolózó szerző, Vigilius Haufniensis. A tudományok logikai immanenciába vannak beágyazva, ezért nem képesek kielégítő magyarázattal szolgálni, hogy hogyan keletkezett a bűn. A dogmatika leleményes eljárással él az eredendő bűnt illetően, hiszen azáltal magyarázza, hogy axiómaként feltételezi. Az eredendő bűnt a tanítást elfogadó keresztény hívőkön kívül semmi nem tudja megragadni, mert ők a többiekhez képest nem külsődleges szempontból tekintenek a kérdésre, számukra ez nem is kérdés, ha mégis; a választ „eredendően” magukban hordják. A keresztény hívőnek nem jut eszébe az eredendő bűn megkérdőjelezése, az számára mint valóság adott. A dogmatika pedig a rákérdezés által szűnne meg tudományág lenni.

Közben kirajzolódni látszik a hit és a tudomány ellentéte, a sokszor emlegetett és részben félreértett, már-már közhellyé vált mottó jegyében: „*a hit éppen ott kezdődik, ahol a gondolkodás megszűnik*.”⁵ Kierkegaardnál a hit és (tudományos) gondolkodás egymást nem kizáró tényezők, jóllehet *A halálos betegség*⁶ c. művének előszavában a tudományosságot közömbös, életidegen és keresztényietlen jelzőkkel illeti, azonban életművében a hit mellé „szolgálóleányként” szegődő tudományos gondolkodás nemhogy akadályozza, hanem kifejezetten segíti a hithez vezető utat. Ahogyan a mottó is jól sejteti, a „gondolkodás megszűnése” a gondolkodás egy korábban nyújtott aktív működésére vall, s Kierkegaard „emberfeletti” teljesítményét nem lehet elvitatni a filozófiai hagyományban és tudományban megalapozott gondolkodásától. Kettős módszert alkalmaz *A szorongás fogalmában* és *A halálos betegségben* is, amelyet Franz Kafka nagyon találóan a következőképpen jellemez:

„Kierkegaard bizonyítása varázslattal párosul. Ha varázslathoz folyamodik valaki, kitérhet a bizonyítás elől, ha a logikát alkalmazza, elkerülhető a varázslat, ám a kettő

⁴ Kierkegaard, *A szorongás fogalma*, Göncöl, 1994, 61. o. (A továbbiakban: ASZF)

⁵ Kierkegaard, *Félelem és reszketés*, Göncöl, 1986, 65. o.

⁶ Ugyanebben a műben jegyzi meg: „*A mi pedig hitből nincs, bűn az.*” (Róm 14,23) „*vagyis a bűn ellentéte nem az erény, hanem a hit*” Kierkegaard, *A halálos betegség*, Göncöl, 1993, 97. o. (A továbbiakban: AHB)

egyidejűleg agyonszorít , főként ha valami harmadik lesz belőle; eleven varázs, illetve a világot építő valami, nem pedig romboló rombolás.”⁷

2. „KEZDET BEN VALA” A BŰN

Az első bűnről Mózes könyvében (Gen 3) olvashatunk. *„Az emberi nem története fantasztikusan kezdődik”⁸*, és a fantasztikus kezdet helyszíne (Gen, 2,8-14) a valóságos térben is elhelyezhető.⁹ Ha a fantasztikus történelem nyomába eredünk, a „kert” egy földrajzilag elhelyezhető területet jelöl, így a paradicsomi kiűzetés a régészeti kutatásoknak köszönhetően immár kétféleképpen értelmezhető: vallásos-transzcendentális értelemben vett „vertikális” elmozdulásként vagy lemozdulásként¹⁰ Istenről / Istentől, illetve történész szemmel egy terület „horizontális” – adott esetben az Édenkert – elhagyásaként is.

A történelem-értelmezés nem egyedülálló kísérlet; eltérő szándékkal és hangsúllyal ugyan, de a herderi és a kanti történelem-értelmezés is a történetiség különös megragadására vállalkozik: Herder a szervetlen világból látja kiemelkedni a történelem emberi képződményét, míg Kant a biblikus történetet az ember morális öneszméletének kezdeteként értelmezi. Kierkegaard ezektől eltérően, de szintén a történelem sajátos megragadásával él. A Szentírást – ilyen módon a teremtéstörténetet is – komolyan veszi, ám egyes (naiv) tételeivel szemben távolságtartást mutat. Kierkegaard, a kritikus szkeptikusok, a teremtéstörténet mitikus konstrukciójának hirdetői és a fanatizmusba hajló kritikátlan ostobák fölé emelkedve a Biblia, számára elfogadható értelmezésére törekszik.

A bibliai paradicsomi történet (elsősorban) zsidó történet, mely a zsidóság történetét beszéli el, az elbeszélő pedig nem más, mint a zsidó nép felszabadítója, a 19. dinasztia idején élő Mózes, aki egyben az exodus vezetője is. Az exodus és a paradicsomi kiűzetés között felfedezhető párhuzam és a megfeleltethetőség lehetősége talán nem véletlen egybeesés. Ha az Édenből való kiűzetés egy népcsoport törzshelyének elhagyását emelte a vallási folklór világába, s a paradicsomi kivonulás az elnyomott nép kimeneküléseként alakult át a kulturális

⁷ Kafka 51. o.

⁸ ASZF 33. o

⁹ „A Píson-folyó a modern kutatások szerint valamikor a III. évezred végén száradhatott ki. A bibliai leírás, amely szerint a Píson „Havíla földéjé megkerülve” folyik, pontosan ráillik a most felfedezett „Kuwait-folyóra”.” (http://www.hetek.hu/hit_es_ertekek/199807/az_edenkert_nyomaban) Továbbá a Gihón: a Nílus, a Hiddekel: a Tigris, végül a negyedik folyó napjainkban is: az Eufrátesz.

¹⁰ „(...) az ember elvesztette ártatlanságát, önmagával való azonosságát, s vele együtt Isten közelségét. „Lemozdultunk” önmagukról.” Pilinszky János, *Bűnbeesésünk, Jegyzetek a Genézishez IV.*

köztudatban, akkor a jóval korábbi genezis bűnbeesése vajon milyen eseményt takarhat? A *hogyan* s annak következménye érdekesebb a *minél*. Különleges utat jár be egy történet, mely megtörtént eseményként indul (kivonulás), később a vallási szférába emelkedik (kiűzetés), hogy aztán újra visszatérjen abba a közegbe „amelyből vétetett”. Bárhogyan is vált az európai kultúra részévé, mindenki egyet ért abban, hogy az eredendő bűn fogalma szerves részét képezi.

3. „*HOGY BŰNÖS VAGYOK, NEM VITÁS. / DE BÁRMIT GONDOLOK, / AZ ÉN BŰNÖM VALAMI MÁS.*”¹¹

Zavaros közegből jön a biblikus bűn-fogalom és az őskeresztény világba való érkezésekor újabb „feladatok várnak rá”; a biblikus bűn, mely *első, eredendőnek* is kell lennie.¹²

A Geneziszbeli bűnt a keresztény vallás magába emeli és dogmát csinál belőle többek között Szent Ágoston révén. A keresztény tanítás szerint „*mi Ádám és Éva engedetlensége miatt vagyunk Isten kegyvesztettjei*”¹³. Továbbá: „*Tisztátalantól vajh születhet-e tiszta? Nem, egyetlen egy sem!*”¹⁴ „*Lásd, én vétekben születtem, már akkor bűnös voltam, mikor anyám fogant.*”¹⁵, stb. Az idézetek több okból kifogásolhatóak, hipotetikus jellegük önkényes előítéllettel párosul. Vizsgáljuk meg röviden közvetett bűnösségünket!

Magától értetődő és minden egyes individuumra egyaránt igaz, hogy az első bűn megtételéig a bűn és a bűnt megelőző bűnösség sem tételeződik, mégha a logikai következtetés megengedné azt a megállapítást, hogy „*a bűnösség megelőzi a bűnt.*”¹⁶ A bűn megítélése közben az ítélőszék is az *ártatlanság* védelmével él, hiszen a szóban forgó bűn egyelőre ismeretlen számára, bár számtalan történelmi példát hozhatnánk fel olyan esetekre (pl. boszorkányüldözés), ahol előítélet, vagy dogmatikai kodifikációk, esetleg kínzások miatt már a bűn aurája eleve körbelengi az alanyokat. „*Hogy bűnös vagyok, nem vitás.*” igen, végeredményben be kell látnom a dogmatika igazát. „*De bármit gondolok, / az én bűnöm valami más.*” Mert mégsem azonképpen lettem bűnös, ahogyan a dogmatika feltételezi,

¹¹ Részlet József Attila *A bűn* c. verséből

¹² A Vigilius Haufniensis-el való találkozás maradandó élmény: az eredendő bűn megemészthetetlen dogmatikus interpretációinak kritikai megközelítését adja. Ám e megközelítés olvasása kezdetben az émelygés élményével párosul – a dogmatikához hasonlóan műve olykor emészthetetlen.

¹³ ASZF 35. o.

¹⁴ Jób 14,4

¹⁵ Zsolt 51,7

¹⁶ ASZF 41. o.

hanem pontosan úgy, ahogyan Ádám. Ádám bűnös lett, ezért én is kezdetektől fogva bűnös vagyok?¹⁷

A keresztény tanítás szerint a bűnbeesés előtt Ádám és Éva különleges állapotban volt, a bűnbeesést követően *valami* megváltozott és létrejött a ma is fennálló állapot. Vajon létezett-e ősállapot? És a bukás később megváltoztatta volna a természet szerkezetét?¹⁸ Kierkegaard az ősállapotot fantasztikus előfeltevésnek nevezi, de meglátásom szerint az nem attól fantasztikus, hogy fölnagyítja Ádám alakját, hanem attól, hogy bűnét nagyítja fel jogtalanul. A fantasztikus előfeltevés az ártatlanság¹⁹ és a bűn kölcsönös relációja felől kérdőjeleződik meg. Ne feledkezzünk meg róla: „*Minden pillanatra igaz az, hogy az individuum egyszerre önmaga és az emberi nem.*”²⁰ Ha az eredendő bűnből származik minden ember bűne, honnan származik Ádámé? Kierkegaard a szorongás fogalmának segítségével az ártatlanság és a bűnbeesés közötti szakadékot áthidalva megválaszolja azt a kérdést, hogy hogyan válik az ember bűnössé. Ízekre szedi az eredendő bűn fogalmának interpretációját, egyértelműen utal az emberi nem képviselőjével való azonosságunkra, a fantasztikus előfeltevés ellen számos merényletet követ el a maga állandó kétértelműségével.

Kierkegaard az első bűnről nem számszerű értelemben beszél, az „első” meghatározás minőséghez kötött. „*Az új minőség rejtélyes váratlansággal, az Első által, ugrás révén jelenik meg.*”²¹ Az „első bűn” minőséget hoz létre: az ember saját maga felett aratott győzelmével (bűnbeesésével) nyeri el individualitását, melynek irányítója a Szelleme.²² Ádám első bűne nem lehet a későbbi individuumok bűnének kezdete. Ha Ádám bűne és ártatlansága semmiben sem különbözik a későbbi individuumokétól (már pedig nem különbözik), akkor a bűn nem képes (mert más bűne sem képes) radikális változást előidézni csak azért mert (kvantitatíve) első avagy milliomodik.

¹⁷ „*Lényegében minden ember ugyanúgy veszíti el az ártatlanságát, mint Ádám*” ASZF 45. o.

¹⁸ „*Abszurd az a nézet, miszerint volt egy pillanat az időben, amikor az ember és természet megváltozott. Erre sem tapasztalat, sem a kijelentés nem ad alapot*” Paul Tillich, *Rendszeres teológia*, Osiris, 2002, 269. o.

¹⁹ „*A protestáns tanítás lényeges különbséget lát a későbbi ember ártatlansága (amennyiben ilyesmiről szó lehet) és az Ádámé között.*” ASZF 51. o. [kiem. B. K.]

²⁰ ASZF 37. o.

²¹ ASZF 39. o.

²² „*Ha pedig az álmodó szellem az ember ártatlansága, akkor a bűnbeesés, az ártatlanság elvesztése sem más, mint a szellem öntudatra ébredése.*” Gyenge Zoltán, *Kierkegaard élete és filozófiája*, Attraktor, 2007, 219. o. „*A szellem Kierkegaard számára egy keresztény-vallási egzisztenciát jelent, tartalma nehezen megragadható.*” (Heinz Weber) In: Gyenge Zoltán, *Kierkegaard és a német idealizmus*, Ictus, 1996, 167. o.

„A legnagyobb fokú mennyiségi meghatározottság éppoly kevésbé magyarázza meg a minőségi ugrást, mint a legcsekélyebb. Ha egy későbbi embernél meg tudom magyarázni a bűnt, akkor Ádámnál éppúgy meg kell magyarázni.”²³

A bűnnek egyetemes jellege is van, amelyet Kierkegaard a mennyiségi meghatározással jelöl: *„az emberi nem bűnössége történetet alkot. A történet kvantitatív meghatározásokon át halad előre, miközben az individuum minőségi ugrással vesz benne részt.”²⁴*

A bűn egyetemességének két vetülete lehet: 1) az *első* bűn, Ádám bűne, a Szellem ébredése szimbolikusan megtörténik minden egyes individuummal. 2) minden egyes individuum bűne érdekelt az emberi nem története szempontjából, mindenki annyira érdekelt a történetben a történelem számára, mint a sajátjában a sajátja számára. Minőségi ugrásokkal veszünk részt a történelemben és a saját történetünkben is.

Az, hogy az egyes ember életben betöltött minőségi ugrásmennyiségek nem ígérnek *a* minőséget, általános és egyedi síkon is érvényesül: 1) egy individuum életében – úgy gondolom többször is megismétlődhet a *minőségi ugrás*, („az ébredés”). „Az ébredések” történetet alkotnak, mennyiségi meghatározásokon át haladnak előre de az ugrások közömbösek maradnak egymás iránt, szöges ellentétei is lehetnek egymásnak. („*én nem felelhetek ma annak a valakinek a tetteiről, akit húsz esztendővel ezelőtt az én nevemen hívtak.*”²⁵) 2) A Szellem egyetemes fejlődése, „haladása”, a hegeli világszellem pedig a 20. század eseményeiben kulminált a(z) „*alles was ist, ist vernünftig*”²⁶ jelmonddal. Nem lehetséges tehát a Szellem / Én²⁷ egyértelmű (sem erkölcsi, sem pszichikai) fejlődéséről beszélni, legfeljebb változásokról számolhatunk be. Kierkegaard Szellem-fogalmánál nem találtam a fejlődés fokozatosságra utaló nyomokat. De annyi bizonyos, hogy „valamit kezdeni kell vele”.

²³ ASZF 47–48. o.

²⁴ ASZF 42. o.

²⁵ Kaffka Margit, *Színek és évek*, Szépirodalmi könyvkiadó, 1961, 8–9. o.

²⁶ Hegel, *Werke* 7. 24. o. („Minden ami van, ésszerű”)

²⁷ Létezik egyáltalán olyan, hogy Én? Mert mi az Én? Nem viszony, hanem állandó viszonyulás önmagunkhoz és a valósághoz. A valóságban vannak rögzített pontok? Van olyan pont, hogy Én?

3.1. „EREDENDŐ” VAGY „ÁTEREDŐ”?

Kierkegaard *A szorongás fogalmában* az eredendő bűn újraértelmezésére is vállalkozott, persze, nem ez volt az elsődleges célja. Miközben rámutat a dogmatikus diskurzusok túlkapásaira és látszólag bebizonyítja ártatlanságunkat, az eredendő bűnt ábrázoló képén a bűn egyetemessége rajzolódik ki az egyénről festett ecsetvonásokban. A kép nem egy tömegből áll, hanem egyénekből. Kierkegaard az egyedi létezőt szólítja meg a történelemben, ki akarja ragadni a tömegből, ahol elidegenedett saját egyediségétől. Túlzás lenne azt állítani, hogy az emberi lényeket a bűn járja át, mint létjellemző tényező, hogy az élet alapstruktúrája a bűnösség undorító mocsara. *„A bűnt természetesen le kell győzni, de nem mint olyat, amelybe a gondolat nem képes életet lehelni, hanem mint olyat, amely létezik és mindenkit érint.”*²⁸ Kierkegaard nem kérdőjelezi meg az eredendő bűnt, csak másként közelíti meg és másként találja, mint a keresztény dogmatika. Az eredmény viszont mindkettőnél ugyanaz: a bűn elkerülhetetlen. Az ember bűnös. A lényeg a *hogyanon* van.

„Eredendő” vagy „áteredő”? Az eredendő bűn fogalmának (egyéni vagy kulturális) totális félreértése és félreértelmezése ad okot pszichológia sérelmekre, a keresztény egyház elleni támadásokra. Paul Tillich nézete szerint a teológiának csatlakoznia kell a klasszikus humanizmushoz, és védelmeznie kell az ember teremtetési jóságát. *„Meglehet, hogy ez a feladat még azt is megköveteli, hogy az „eredeti bűn” és az „eredendő bűn” kifejezéseket ki kell venni a teológia szótárából, és a helyükbe az emberi szituáció erkölcsi és tragikus elemeinek értelmező leírását kell állítanunk.”*²⁹

4. MI A BŰN?

A „mi a bűn” kérdésre egy teológus (Paul Tillich) és egy filozófus (Martin Heidegger) művét³⁰ hívom segítségül, melyeken keresztül megragadhatóvá válik a filozófiai, teológiai (vallásos) és lélektani kontextusba ágyazott kierkegaardi bűn fogalom.

²⁸ ASZF 21. o.

²⁹ Tillich 267. o.

³⁰ Tillich: *Rendszeres teológia*, Heidegger: *Lét és idő*.

4. 1. A TEOLÓGIAI-VALLÁSOS BŰNÉRTELMEZÉS

A bűnt manapság elsősorban csak az erkölcsi törvénnyel való explicit szembefordulásként értelmezik és kevesen koncentrálnak a bűn implicit, valódi tartalmára.³¹ Nagyobb bűn egy bűnnél az elidegenedés. Az elidegenedés bűnös állapot.³² Az elidegenedés bűn, de a „bűnök” a bűn (elidegenedés) kifejeződése, mert a bűn fejezi ki az elidegenedés személyes jellegét és képes rámutatni az egyéni felelősségre.

Mit jelent az elidegenedés?³³ Az ember nem ismeri el / fel azt a hatalmat mely őt létrehozta, elidegenedett attól, amihez elszakíthatatlanul hozzátartozik. Az elidegenedés három formája: *hitetlenség*, *önfelmagasztalás* és *érzékiesség*. Az ember tudatilag, akaratilag és érzelmileg önmaga felé fordulva elfordul Istentől és hitetlenné válik. Hitetlen az, akiben megszakadt az Istennel való tudati egység, akinek akarata nem egyezik Isten akaratával, akinek szeretete elfordul a végtelen alaptól a véges megnyilvánulásokhoz. Az elidegenedés második formája, ha az ember nem látja be saját végeességét. Tudatossága „Isten képmásává” avathatja az embert, képessé válik arra, hogy meghaladja önmagát és világát, miközben mindkettőt szemlélet tárgyává teszi. Azonban ez a képesség egyúttal *kísértés* is. Az ember legfőbb kísértése, hogy önmagát tegye önmaga létezésének és világának központjává. Amikor szemügyre veszi önmagát és világát, felismeri szabadságát, és ezzel együtt potenciális végtelenségét is, amely egyben végeességének tudatos felismeréséhez is vezet. A *hübrisz* az ember önfelmagasztalása az isteni szférájába. Az elidegenedés harmadik formája mint *concupiscentia* (érzékiesség) a fizikai éhségre és a szexualitásra utalhat, de gondolhatunk a tudásra és a hatalomra, az anyagi javakra és a lelki értékekre is. Kierkegaard Johannese, Goethe Faustja és a történelem Nérója korlátlanul vágyakoznak a „minden” után. A tudás, a hatalom, és a szexualitás akkor válik az érzékiesség és az elidegenedés kifejezőivé, ha nem egyek a szeretettel, s ennél fogva nincs meghatározott tárgyuk.

Amikor Kierkegaard a nemiségről, érzékiiségről és szeméremről beszél, megpróbálja helyreállítani a kereszténység kétértelmű viszonyát a szexualitáshoz. Feladatának tekinti a nemi beleszövését a szellemi meghatározásba. Ez egész egyszerűen akkor valósul meg, ha az emberben győzedelmeskedik a szerelem, amiben a szellem jutott uralomra oly módon, hogy a

³¹ „Aki tehát csak a rendőrségi és törvényszéki ítéletekből ismeri meg a bűnét, az tulajdonképpen sosem fogja fel, hogy bűnös” ASZF 188. o.

³² „A bűnös állapot szörnyűbb bűn, mint az egyes bűnök, ez maga a bűn.” AHB 123. o.

³³ Az elidegenedés terminusát Hegel honosította meg filozófiatörténetben, de a Bibliában is megtalálható (Ef 2,12; 4,18 és Kol 1,21) Paul Tillich a bűn fogalmát az elidegenedés megnyilvánulásként írja le: Az elidegenedés egyetemes emberi sors, a bűn egyetemes tény. „Minden szabad tettben benne foglaltatik az elidegenedés sorsa és megfordítva, az elidegenedés sorsát minden szabad tett ténylegeseníti.” Tillich 280. o

nemi feledésbe merült. Az érzékiségnek kizárólag akkor van létjogosultsága, ha a szerelmet szolgálja. „*Ha ez megtörtént, akkor az érzékiség szellemivé lényegül és a szorongás [bűntudat] elűzetik.*”³⁴ [kiem. B. K.] Vigilius Haufniensis meggyőződése szerint a kereszténység a szellem kiteljesítésére törekszik, nem tesz különbséget férfi és nő között, számára az érzékiség nem bűnös, csupán közömbös.

4. 2. AZ ONTOLÓGIAI-FILOZÓFIAI BŰNÉRTELMEZÉS

Isten nem halott, csak az ember számára szűnt meg létezni. Bármilyen furcsán hangzik, az ontológiai-filozófiai bűn-fogalom a maga egzisztenciális steril tisztaságában tárul elém az erkölcsi- és teológiai bűn-fogalommal szemben. Az erkölcsi bűn az igazságszolgáltatás³⁵ vezérelvével a bűn és büntetés kiegyenlítésére törekszik, a bűnt – ha lehetséges – ekvivalenciával bíró büntetésnek kell követnie. A társadalomban szükség van az igazságszolgáltatás intézményeire, ezek is az élet releváns és nélkülözhetetlen részei, ám a bűn eszméje ebben a kontextusban elesik az őt megillető jogaitól.

Vallásos-keresztény értelmezésben a bűn maga után von egy sor konstruktív teológiai fogalmat (bűnbocsánat, megbánás, kegyelem), melyekre ugyanúgy szükségünk van, leszámítva pl. Dante purgatóriumának, a gyehenna tüzének szívélyes üdvözlését, a megfélemlítés triviális és kevésbé hathatós eszközeit.

Mit is jelent bűnösnek lenni „tisztán”? Heideggerről tudjuk, hogy a létező nemcsak létbevetett, létbeveszett is, a létezés kiszolgáltatottja. Kiszolgáltatottsága ellenére egyedisége magába zár számos lehetőséget, s ezen lehetőségekből érti meg önmagát. A létbevetett ellentmondásos helyzetben van: ő, aki önmagának nem létrehozója, mégis neki kell lefektetnie önmaga alapját. Ő, kinek léte nem önnön választása volt, mégis neki kell a választás választásával lehetővé tenni a lenni-tudását. A lenni-tudásra a lelkiismeret gondoskodó hangja szólít fel, e hang – és nem isteni beavatkozás³⁶ – adja értésünkre bűnösségünket, az akármiben /akárhányszor való elveszettségünket. A lelkiismeret létre-hívása a lét *hátborzongató otthontalansága* ellenére cselekvésre ösztönöz, lehet ez aktív avagy passzív nem-cselekvés is, de a cselekvés akarása önmagában még édeskevés elhatározás nélkül. Az

³⁴ ASZF 94. o.

³⁵ Nietzsche-nél az „igazságosság” azzal kezdődik, hogy: „*minden megfizethető, mindent meg kell fizetni és azzal végződik, hogy a társadalom szemét huny, futni hagyva a fizetni képtelen adósokat.*” (*Adalékok a morál genealógiájához*, Holnap, 1996, 80. o.) Vagyis a büntetés és a kegyelem ásta alá a bűntudat érzésének kifejlődését.

³⁶ „*Megkísérjük elutasítani a hívásnak egy idegen hatalom megnyilvánulásaként való magyarázatát*” Heidegger, *Lét és idő*, Osiris, 2004, 319. o

elhatározottság, vagyis a bűnös lét vállalása az esetlegességekből létjogosult lehetőségeket formál, így válnak a véletlen lehetőségek meghatározottakká, melyekre a létező önmagát kivetítheti. Heideggernél a szorongás mint alapdiszpozíció a lelkiismeret hangjának felhívója bűnösségünkre mutat. „*A felhívás megértése azt jelenti: akarjuk, hogy lelkiismeretünk legyen.*”³⁷ Ezzel egyidejűleg elismertük és vállaltuk bűnösségünket. „*A jelenvalólét a hívást megértve hallgat a maga legsajátabb egzisztencialehetőségére. Önmagát választotta.*”³⁸ A választás azt jelenti: szabad vagyok, nyitott a lét számára. Bár eleve benne állunk a nyitottságba, ez nem is a mi döntésünk volt, el- és bezárkózhatunk, de zárkózottságunknak keserű gyümölcsei lesznek: a szimptomák. (Kierkegaardnál ez a démoni zárkózott)³⁹

Meghallva a lelkiismeret hangját nincs szükség emberi és isteni törvényekre. Akinek szabályokra, parancsokra van szüksége rég elidegenedett a lét alapjától, legyen az egzisztenciál-ontológiai vagy transzcendentál-teológiai fundamentum. Az ontológiai-filozófiai (heideggeri) bűnértelmezés szerint:

*„A bűn eszméje nem gondolható ki önkényesen és nem kényszeríthető rá a jelenvalólétre.”
Ki mondja meg, miképpen vagyunk bűnösök, és mit jelent a bűn? (...) Honnan vesszük a kritériumot arra vonatkozóan, hogy mi a „bűnös”? (...) Onnan, hogy ez a „bűnös” az „én vagyok” predikátumaként merül fel.”⁴⁰*

A lét gond. A lelkiismeret gondoskodás, szorongás által hangolt hívás. (A lényeg, hogy legyen jó a hallásunk, s a hallott hangot nem árt nem félreéretetni.)

A heideggeri és a kierkegaardi szorongás bizonyos szempontból korreláló fogalmak. Kierkegaard és Heidegger szorongását, vagy ha úgy tetszik Semmijét, egyaránt valami sajátos nyugalom (antinomikusan inkább azt mondanám: „nyughatatlan nyugalom”) járja át, annyi különbséggel, hogy Heidegger megközelítése mentes a teológiától. Kierkegaard szorongását egy nyugtalan várakozás („*a teremtet világ sóvárogva várja*”)⁴¹ övezi, de az analógia így is nyilvánvaló: a semmiben lévő, a semmibe beletartott, várakozó, ebből az állapotból

³⁷ Heidegger 334.o

³⁸ Heidegger 333. o.

³⁹ Kierkegaard szótárában a démoni nem valami irtózatoss misztikus jelenléttel bíró, az emberek között járó-kelő kísértő gonosz szellem, a démoni megjelölés a szabadságát nélkülöző, zárkózott egyénre alkalmazható. Ebben az állapotban a bűn szolgátságáról van szó s az emberi lényeg minden szféráját (testi, lelki és szellemi) áthatja. A *Vagy-vagy*-ban komikumba hajló gúnnyal ír a démoni jelenségről; az unalmas emberről: „*Az unalom a démoni panteizmus.*” „*Azok, akik nem unatkoznak, általában azok, akiknek ilyen vagy olyan értelemben sok dolguk van a világban, de éppen ezért ők a legunalmasabbak, a legelviselhetetlenebbek.*” (Kierkegaard, *Vagy-vagy*, Osiris, 2005, 276. o.)

⁴⁰ Heidegger 326. o.

⁴¹ Róm 8,19

elvágyódik, mert idegenül érzi magát benne.⁴² Heidegger is felismeri a szorongás kulcsát: „Csak a szorongás Semmijének világos éjszakájában keletkezik a létező mint olyan eredendő nyitottsága: hogy az létező – és nem Semmi.”⁴³ A Semmi lényege meghatározhatatlan, „otthontalannak érezzük magunkat”, megnyilvánítja a semmit, belénk folytja a szót, üres csend, „mérgező nyugalom” rejlik benne. Kierkegaard szorongása elvezet⁴⁴ Istenhez, Heideggeré pedig a semmihez, ami a Lét igazi háttérhorizontja, csak félünk felismerni.

5. AZ ÁRTATLANSÁGTÓL A BŰNIG⁴⁵

5. 1. A SZORONGÁS ELSŐ ASPEKTUSA: SZORONGOK ATTÓL AMI LEHETEK ÉS AMIT TUDHATOK, A(Z EREDENDŐ) BŰNT MEGELŐZŐ SZORONGÁS

A bűnbeesés előtt az ember ártatlan és tudatlan. Az ortodox egyház álláspontja szerint „Isten bűn nélkül teremtette Ádámot, s megadta neki a végtelen tökéletesedés lehetőségét. Nem a megvalósult, hanem a megvalósítandó tökéletesség állapotában volt.”⁴⁶ Kierkegaardnál az ártatlanság szintén nem jelent tökéletességet; ártatlanság és tudatlanság nála megfeleltethető fogalmak.

„Az ártatlanságában az ember nem szellemileg meghatározott, hanem – lelkieg, (...) A szellem álmodik az emberben. (...) Az ártatlanság állapotában béke és nyugalom honol; de ugyanakkor még valami más is, de az nem békétlenség vagy harc; hiszen itt semmi sincs, amivel harcolni lehet. Mi van akkor? Semmi. De mi a hatása a semminek? Szorongást szül. Ez az ártatlanság nagy titka, az, hogy egyben szorongás is.”⁴⁷

⁴² „Az ilyen vágyakozás megnyilvánulási formája a szorongás; mert a szorongásban jön létre az az állapot, amiből a várakozó elvágyik, mégpedig azért a szorongásban, mert vágyakozása önmagában nem elegendő ahhoz, hogy őt megszabadítsa.” ASZF 69. o.

⁴³ Heidegger, *Mi a metafizika?* In: „...Költőien lakozik az ember...”, T-Twins, 1994, 25. o.

⁴⁴ Vagy kitérőt tesz és még útba ejti a kétségbeesés nevű megállót. Minden az utazó akaratától függ, hogy hol, mikor és meddig időzik el.

⁴⁵ A szorongás fogalmában olvashatunk az ártatlanság és a bűn közbülső meghatározásairól. Usteri és Franz Baader elképzeléseinek megemlítése és cáfolata a kierkegaardi álláspont bizonyításának eszközei. Franz Baadernél a kísértés képezi az átmenet kategóriáját, Usterinél a tiltás, melyek „Istent könnyen egy fajta kísérletező kapcsolatba hozhatja az emberrel, figyelmen kívül hagyva a közbülső pszichológiai megfigyelést, vagyis azt, hogy mégiscsak a vágy (concupiscentia) a közbülső meghatározás (...)” ASZF 49. o. Az előbbi idézet arra enged következtetni, hogy az átmenet kategóriáját a tiltás és a kísértés mellett betöltheti még a vágy is. Az előbbi kettő a bűnbeesést szükségszerűen állítja elénk, a utóbbi esetben tudással kell számolnunk, ami az ártatlanság állapotában nem tételeződhet. A szorongásban lehetőség van, nem szükségszerűség. Ennyit az átmeneti kategóriákról.

⁴⁶ <http://lexikon.katolikus.hu/A/%C3%A1tered%C5%91%20b%C5%B1n.html>

⁴⁷ ASZF 51. o.

Anélkül, hogy a Szellem fogalmát itt alaposabb vizsgálat alá vonnám, Anti-Climacust⁴⁸ a (szellemileg) idősebb testvért idézem, hogy felőle értsük meg a fiatalabbat:

*„Az ember szellem. De mi a szellem? A szellem az Én. De mi az Én? Az Én [Selv, Selbst] olyan viszony, amely önmagához viszonyul. Az Én nem viszony, hanem az, hogy önmagához viszonyul. (...) ha önmagához viszonyulván ahhoz viszonyul, ami az egész viszonyt létrehozta.”*⁴⁹

Ha az ember Szellem, s ha a Szellem az Én, akkor a valamivé levésnek, a lenni tudásnak, a lenni akarásnak elengedhetetlen feltétele és lehetősége az a Szellem, amelyet a bűnbeesés előtt még nélkülözünk, s a nélkülözés meggátol abban, hogy önmagunkat hozzuk létre.

Mitől bűnös ez a választás? (Szinte szükségszerű) Különösen kérdéses akkor, amikor az ember önmagát választja benne és e választásban éppen az Én, a Szellem manifesztációja rejlik. Azt mondtuk, hogy az ember saját maga felett aratott győzelmével éri el a Szellemet / Ént, a megvalósítható szintézist⁵⁰, ahol a tudásnak valamilyen foka nyilvánul meg. Kierkegaard válasza kétértelmű; az ember itt egyszerre bűnös és büntelen. A szorongást a szédüléshez hasonlítja, mely szédülést a szakadék mélységének látványa vált ki a szemlélőben, néhány oldallal korábban pedig a szorongást az álmodó Szellem meghatározásaként írja le mintegy a pszichológia hatáskörébe sorolva.⁵¹ A szédülés és az álom egyértelmű utalás az öntudatlanságra. *„Pszichológiai kifejezéssel élve az első bűn mindig ebben az öntudatlan állapotban történik, és ezért bizonyos értelemben látszólag nem róható fel.”*⁵² És mégis felelőségre vonható Kierkegaard szerint, mert az első bűnt megelőző

⁴⁸ *A halálos betegség* szerzője; (Kierkegaard)

⁴⁹ AHB 19–20. o.

⁵⁰ A szintézis Kierkegaardnál test és lélek elválaszthatatlanságát jelenti. Véges és végtelen elszakíthatatlan összetartozását, ahol a szellem kapcsolatot teremt, irányít, de nem uralkodik. Az ember személyisége elgondolhatatlan a teste nélkül: *„akármennyire lejárta is a testet a spiritualista és a racionalista metafizika, akármennyire tompa materiális masszává aljasította is az élő testet a materializmus, a bennünket körülvevő feltételek közepette a test marad a szellem aktuális megnyilvánulásának egyetlen formája.”* Alekszej Loszev, *A mítosz dialektikája*, Európa, 2000, 103. o.

⁵¹ Az álom itt olyan kulcsszó lehet, ami vagy teljesen véletlenszerű költői kifejezése a „szellem távollétének”, az „álmodó szellemnek” vagy abszolút szándékos. Ha az álmodó szellemet a modern pszichológia rendszerén belül szeretném elhelyezni, akkor azt mondom: Kierkegaard szorongó embere ébren álmodik, Jung vagy Freud embere álmai által nyeri vissza éberségét. Az álom ugyanis utal az Én-ek közötti különbségre / ellentétre és felvillantja egyoldalságunk kompenzációjának lehetőségét. Az ébren álmodó Szellem állapotában nincs reflektív Én-tudat, nincs is mit kompenzálni.

⁵² ASZF 204. o.

szorongásban a lehetőség önző végtelensége rejlik⁵³, mivel – mondja: az egyénből hiányzik jó és rossz megkülönböztetésének képessége.

5. 2. A SZORONGÁS MÁSODIK ASPEKTUSA: SZORONGOK ATTÓL AMI VAGYOK ÉS AMIT TUDOK, A(Z EREDENDŐ) BŰNT KÖVETŐ SZORONGÁS

Az ébredő Szellem pillanatában egy olyan folyamat indul el, ahol a szabadság elkülönül a sorsból, melyhez hozzátartozik.⁵⁴ Miután az individuumban tételeződik a bűn, a szorongást képező „semmi” valamivé válik: az ember ráébred, hogy meg fog halni. A nem-lét miatti szorongás tehát részben halálfélelemmé változik, de a szorongás ugyanúgy megmarad. Hogyan okozhat szorongást a semmi? Egyáltalán mi a szorongás? És mi a Semmi? Filozófiai, teológiai vagy pszichológiai, szociológiai, esetleg antropológiai eredetű terminus technikussal van dolgunk?

Vigilius Haufniensis nem ad közelebbi meghatározást a Semmiről, de kiderül (kiváltképpen Heideggernél), hogy a Semmi esetében nem a nagy, szó szerinti megfoghatatlan semmivel találkozunk, hanem magával a léttel. A Semmi semmitmondó szava mögött a lét jelentése húzódik meg, a jelentés, mely bárhogyan is nézzük, végső soron értelem nélküli. A lét idegesítő hiánya, a semmi; a megoldatlan kérdésünkre kapott válasz. A szorongás tárgya tehát a semmi volna? A szorongásnak igenis tárgya van. Az ontológiai-filozófiai szorongás tárgya a lét. Az ember az itt-lét és a nem-lét miatt szorong. Szorongok, *ergo* vagyok.

A pszichológiai szorongásnak nagyon sokféle oka lehet. Erős állítás lenne azt mondani, hogy minden szorongásos betegség (pánik, fóbiák, generalizált szorongás) visszavezethető a halálfélelemre, bár megfordítva igaz lehet: aki olyan szintre jutott a szellem megismerésében, hogy már belső belátásból valójában nem fél a haláltól az nem valószínű, hogy szorongana bármitől is. A különböző szorongásos betegségek hátterében konkrét okok – vagy inkább indokok – húzódnak meg.⁵⁵ Ha rátalálnak az okokra és tudatosítják azokat, akkor megszűnik a

⁵³ ASZF 73. o.

⁵⁴ Tillich emlékeztet arra, hogy az ember szabadsága poláris összefüggésben áll a sorssal. Szabadság és sors ontológiai polaritást alkot. „Az én sorsom a szabadságom alapja; az én szabadságom részesedik a sorsom alakításában.” Tillich 157. o. A szerelem tapasztalata ennél sokkal egyszerűbben s szebben fejezi ki szabadság és sors polaritását, látszólagos ellentmondását: a szabadság abban rejlik, hogy megválaszthatom azt, aki felé vonzódok, a szükségszerűséget pedig az a tény jellemzi, hogy önkéntelen vonzódok.

⁵⁵ A freudi pszichoanalízis kontextusában beszélhetünk a szorongás „okairól” – tudományos, kauzális értelemben –, de filozófiai szempontból érdekesebb *indokokról* beszélni. Az indok kifejezés reprezentálja a pszichoanalitikus mélyhermeneutikában felbukkanó konstruktív elemeket, ugyanis szorongásom indoka egy terápiás közegben artikulálódik. Az önértelmezés egy dialógusba ágyazódik, és ebben a dialógusban teremődnek lelki gyötrelmeim *indokai*, melyek múltbeli emlékek és fantáziák különös keverékeként állhatnak elő a szemlélő tudat csodálkozó tekintete előtt.

szorongásos tünet. A pszichológiai típusú szorongásnál is konkrét tárggyal, okkal kell számolnunk még akkor is, ha ezek az okok/indokok hermeneutikai konstrukciók, a tudat és tudattalan, a páciens és az analitikus dialógusának teremtményei. A szorongás határelménye test és lélek elven kapcsolatára is felhívja figyelmünket. Talán semmi sem nyilvánítja ki jobban a psziché és test elválaszthatatlanságát, mint a szorongás pszichoszomatikus megnyilvánulásai: „*A szorongásos betegeknel a félelemre jellemző, visceralisendokrinológiai eseményeket találtak, így pl. fokozott adrenalinkiválasztást.*”⁵⁶ Ez azt jelenti, hogy a pszichológiai szorongás testi szférában is lezajló jelenség. Sőt talán úgy is fogalmazhatunk, hogy a szorongásos élmények megszegyenítik a karteziánus dualizmust. Úgy tűnik, hogy test és lélek összeforr a szorongásban és rácáfol a dualizmusra, de egy újabb paradoxonra találhatunk Kierkegaard szorongásában. Kierkegaard különös szellemi éberségről és munkabírásról számol be a test/lélek kínjai közepette – szorongása egyedülálló.⁵⁷

A vallási-teológiai szorongást az ontológiai-filozófiai szorongáshoz hasonlóan a lét és a halál „kihagyhatatlan lehetősége” okozza. A vallási-teológiai szorongás tárgya elsősorban a halál, mely a bűn és a kárhozat fogalmaival egészül ki. A paradicsomi történet a bűn és a végesség egység-viszonyát állítja elénk. E hagyomány gondozásának következtében a két fogalom olyannyira összeforr, hogy a bűnösség eleme miatt a keresztény emberben módosul a szorongás jellege: „*A bűn bekerül a szorongásba*”⁵⁸ és átalakítja a halál miatti szorongást. A vallásos-teológiai jellegű szorongás már nem igazi szorongás, hiszen a hitben megnyugvást talál. (Legalábbis a transzcendentál-filozófia utolsó mohikánja így szeretné.)

A szorongás hátterében társadalmi viszonyok is állnak. A szorongó ember mindig egy-egy történelmi korszak terméke. „*Minél átláthatatlanabb egy kor társadalmi viszonyai, (...) minél inkább fenyegetettnek érzi magát az egyén választástól és döntéstől függetlenül működő társadalmi erőkötől, annál gyakoribb és általánosabb a szorongás.*”⁵⁹ A szorongást egyszerre válthatja ki az egyéntől független de a tőle függő körülmény is. A modern társadalom (kibontakozása éppen Kierkegaard korára tehető) többé nem determinálja az egyén életútját, az egyénből „bármilyen és bárki lehet”, hiszen felbomlott a premodern társadalmakra jellemző társadalmi rétegek hierarchikus architektúrája. Az egyén véletlenszerű létbevetettségét hatványozza a „bármilyen lehet” szorongató lehetősége, ilyen módon folyamatos krízishelyzetben tartja magát. A szerepválság a premodern társadalmakban nem merül föl, mindenki tudja,

⁵⁶ Heller Ágnes, *Az érzelmek elmélete*, Jószyveg Műhely, 2009, 93. o.

⁵⁷ Gordon Marino, *Láthatóvá tenni a sötétséget*, ford. Kiss Andrea. In: Magyar Filozófiai Szemle, 2003. 1-2.

⁵⁸ ASZF 65. o.

⁵⁹ Heller 94. o.

hogyan hol a helye. Csak a modern társadalomban lehet „vagy-vagy-olni”, itt jelenik meg először a döntés problémája, benne van a választás lehetősége és a lehetőségben való elveszés. A szorongás tárgya/oka a (poszt)modern társadalomban már szinte minden, annyira minden, hogy már semmi.

Kierkegaard szorongás fogalmának végső formába öntése saját, átélt szorongása mellett filozófiai-ontológiai, vallásos-teológiai, szociológiai és pszichológiai területek ötvözésével lehetséges. Ám a 19. század elején szó sincs a modern pszichológia tudományára jellemző megközelítési és vizsgálati módszerekről. Az éber koppenhágai számára elegendő volt önmaga konfliktussal és szorongással teli lelkivilága, – a magányt választotta – elegendő volt egyetlen pillantást vetnie a körülötte lévő sürgő-forgó világra a pszichológusra jellemző csöndes megfigyeléssel. Szomorúságát, belső ellentéteit azonban nem tudta föloldani az értelem (Szellem) segítségével, hiába fejlesztette tökéletességre elméjét, érző- és megfigyelőképességét. A neurotikus lelkiállapotra utaló kijelentéséből azonnal kitűnik a belső és a külső között feszülő ellentét, a környezethez való alkalmazkodás anomáliája: *„Éppen most jövök egy olyan társaságból, melynek én voltam a lelke; csak úgy ontottam a szellemes megjegyzéseket, mindenki nevetett és csodált – de otthagytam őket, igen, (...), és szeretném főbe lőni magam.”*⁶⁰

A Szorongás fogalma pofon egyszerű végeredménnyel zárul. Az olvasó feladata, hogy ebből a látszólag banális végeredményből visszavezesse a fogalom komplex képletét azon elemeken keresztül, melyről a szerző (szándékosan?) nem tesz említést. Egy korszak érzülete és világképe préselődik a fogalomba, annak ellenére, hogy az említett műben Kierkegaard explicite a pszichológia és a dogmatika keresztútjában definiálja a szorongást. Pszichológiai beállítódásával és kritikai megközelítésével ellentmondásos hadviselést folytat: a keresztény dogmatika eszközével operál: az eredendő bűnnel. De ne hagyjuk magunkat megtéveszteni. *A szorongás fogalma*, mint kiderült, voltaképpen nem a dogmatika elleni küzdelem deklarációja, hanem – a „mesterrel” folytatott polemizáláson túl – szabadság és szorongás összefüggésének ’bűnnel terhes’ körbe-körbejárása.

A szabadság a lét eleme, megtapasztalása: elhatározás, választás és felelősség által történik. A szabadság azt jelenti, hogy bármit választhatok, s nem azt, hogy mindent. A választás kényszer, szétválasztottság, mindig egy másik lehetőség *nem*-je, hiány marad, szorongás minden egyes *igen*ben. Vilhelm jogtanácsos úr is, a *Vagy-vagy* egyik „társszerzője” mély átérzéssel akceptálja a választás nehézségét: *„Még egyszer elmondom, helyesebben oda*

⁶⁰ Garff 65. o.

kiáltom neked: vagy-vagy (...) pátosszal [kiem. B. K.].”⁶¹ A pátosz eredeti jelentése: szenvedést okozó tett, bűnös választás, mely sorsfordulatot idéz föl. Köztudott, hogy a görög tragédiákat a bűn és a pátosz mozgatja. Hegel az antik hagyományból vezeti le a bűn lényegét, rendszerében a bűn nem negatív elem, sorseseményként⁶² definiálja. Egyértelműnek tűnik, hogy a kierkegaardi rendszerbe bekerült néhány alkatrész a hegeli bűnfelfogásból, mert Kierkegaard a bűnt nemcsak keresztény, az Istentől való elidegenedés és a szabadsággal való visszaélés tartalmaival ruházza fel, hanem a görög tragédiákra jellemző szenvedéllyel is, sors és választás faktoraival. Szinkretizmus jellemzi mindkét gondolkodó bűnfelfogását: Hegel a szétválasztottságot a keresztény szeretetben látja egyesíteni. Hegel szerint a szeretet az egyetlen progresszív erő a kereszténységben, mely képes kiszakítani a szorongás állapotából: a bűn szétválaszt, de a sorsot kibékítő szeretet összeköt. A szeretet áldozat által nyilatkozik meg, s Kierkegaarnál sincs ez másként. *A szorongás fogalma* utolsó fejezetében a hit erejével megváltó szorongásról beszél, *A halálos betegség* végén a szeretetről. Megváltás és szeretet nincs az áldozathozatal vállalása, az abszurdra való ígért mondás nélkül. Csak úgy nyerhetek, ha mindent elveszítek, ha lerombolom az Én elválasztó erődtítményét és megpróbálok egy tartalmas párbeszédet folytatni a Semmi semmit-mondásával az élő szereteten keresztül. „- Sok csatát kell még nyerned ahhoz, / Hogy elveszítsd a háborút. / - Háborúimat elveszítve / Nyerhetem meg a békét.”⁶³

6. A KÉTSÉGBEESÉS FELÉ

Abból az alapelvből indulok ki, hogy minden ember kétségbeesett. Vagy talán akadna valaki, aki elég kétségbeesett ahhoz, hogy ellentmondjon?

Anti-Climacus a kétségbeesést elég összetett módon, de alapvetően két szempontból tárgyalja. A **szintézis** momentumaira reflektálva először bemutatja a kétségbeesés alapformáit, majd a **tudatosság** szempontjából is megvizsgálja a kétségbeesést. A

⁶¹ Kierkegaard, *Vagy-vagy*, Osiris, 2005, 575. o.

⁶² Tengelyi László Hegelt rekapitulálva a bűn szintén sorseseményként határozza meg: „*A bűn sorsesemény; olyan tett tehát, amely sorsfordulatot idéz föl, és már maga is sorsszerűen játszódik le; e tett során a cselekvő a rosszat, melyet (...) „sorsösszefüggésben” készen talál, szabadságának erejével és felelősségének terhére úgy tartja fenn, alakítja át vagy tetézi meg, hogy ezáltal önmagával szembekerül, miközben ebben az eleve meglévő, végül azonban nyíltan is föltörő ellentmondásban kényszerűen „saját sorsára” ismer.*” Tengelyi László, *A bűn mint sorsesemény*, Atlantisz, 1992, 259. o.

⁶³ Vas István *Második párbeszéd két ismeretlen között* c. verséből részlet.

következőkben a kierkegaardi kétségbeesés tömör bemutatására törekszem. Lássuk először a tudatosságot.

6. 1. A TUDATOSSÁG SZEMPONTJÁBÓL VIZSGÁLT KÉTSÉGBEESÉS

A kétségbeesésnek „*Három formája lehetséges* [a tudatosság szempontjából]: *kétségbeesetten nem vagyunk tudatában annak, hogy van énünk (nem igazi kétségbeesés); kétségbeesetten nem akarunk önmagunk lenni; kétségbeesetten önmagunk akarunk lenni*”⁶⁴ [kiem. B. K.].

Kierkegaard a betegség kezdetét mint szellemi kategóriát az örökkévalóhoz kapcsolja s hozzáteszi, hogy minél több a tudatosság benne, annál intenzívebb a szenvedés, ha pedig *az öntudatlanság eléri a maximumát, akkor a kétségbeesés a legkisebb*⁶⁵, jelzi, hogy lehetetlenség tisztán tudatos és nem-tudatos halmazokban gondolkodni.

Az önreflexióra utaló „nem akarunk önmagunk lenni” és az „önmagunk akarunk lenni” forma tulajdonképpen azonos lehet egymással, hiszen aki nem akar önmaga lenni (gyengeség), végeredményben önmaga akar lenni (dac), és aki önmaga akar lenni (dac), az valójában kétségbeesetten nem akar önmaga lenni (gyengeség). Ezek tehát egymásba fordítható viszonylagos ellentétek, melyre a szerző utal. Viszont a gyengeség-dac viszonyában egy fokozatosság mégiscsak leírható az önreflexió fokának és az örökkévalóra való koncentrálttság függvényében.

1) A gyengeség legszélsőségebb típusa ha az Én nem akar önmaga lenni és közben másvalaki akar lenni, a következő fokon 2) az Én továbbra sem akar önmagához térni, de eszébe sem jut, hogy másvalaki legyen. A dac új minőség a gyengeséghez képest. A gyengeség akkor vált át dacba, ha az ember tudatára ébred annak, hogy miért nem akar önmaga lenni, ekkor megfordul és önmaga akar lenni. 3) A dac első fokán álló Én, egyrésztől *cselekvő*, másrésztől *szenvedő* istentudattal rendelkező Én. A cselekvő Én nem ismeri el Isten hatalmát önmaga felett.⁶⁶ A szenvedő Én a mulandó lét szenvedéseivel dacol, Énjét nem akarja elvállalni a mulandóságban, csöndes démoni őrjöngésbe csap át, a létezést gyűlölve nyomorúságában akar önmaga lenni. A rezignáció lovagjának kétségbeesése annyiban hasonlít erre a dakra, hogy mindkettőben a legszellemibb kétségbeesés fedezhető fel.⁶⁷ A

⁶⁴ AHB 19. o.

⁶⁵ AHB 51. o.

⁶⁶ „A kétségbeesés is, amely a hithez vezet az örökkévaló révén történik; az örökkévaló révén van bátorsága az Énnek elveszítenie önmagát, hogy megnyerhesse önmagát; itt viszont nem akarja azzal kezdeni, hogy önmagát elveszíti, hanem éppen önmaga akar lenni.” AHB 80. o.

⁶⁷ „Az Én elég szeretne lenni az örökkévaló számára, hogy ezáltal a földi és mulandó lét szenvedéseivel dacolhasson.” AHB 84. o

rezignáció lovagja elfordulva a végesség világától vigaszt talál a fájdalomban és bezáródik önmagába. 4) A rezignációhoz szorosan kötődő vallásos irányultságú költői egzisztencia kétségbeesése a „legszentebb” kétségbeesés. Ilyen ember nincs, legalábbis igen ritkán fordul elő az életben. Kétségbeesése a legintenzívebben tartalmazza az Isten-képzetet, titkos kínjában Istenhez fordul, de fájdmáról képtelen lemondani, hiszen ennek a hangulatnak (búskomorság, melankólia, depresszió) köszönheti (emberfeletti) szerzői teljesítményét.

6. 2. A SZINTÉZIS SZEMPONTJÁBÓL VIZSGÁLT KÉTSÉGBEESÉS

Kierkegaard a tudatosság mértékének megfelelő kétségbeesési formák mellett, [a szintézis-viszonyok tekintetében] újabb négy formát tárgyal és jellemez, melyek a szintézis-viszony torz viszonyának következményei.⁶⁸ E kétségbeesési formákkal már-már azonosulni tud az ember. A torz viszonyok szabatosan kifejtő és elemző leírását Gyenge Zoltánnál olvashatjuk a *Kierkegaard élete és filozófiája* c. írásában, ezért részletekbe menő elemzésbe már nem bocsátkozom, de a tudatosság szempontjából vizsgált kétségbeesés felvázolásához hasonlóan röviden itt is látnunk kell mit is tud „magára applikálni” a modern ember a szintézis-féle kétségbeesés alapformái közül. Végül más kétségbeesési formákat is „kínálok”, melyekről Kierkegaard már nem, ill. csak részben tesz említést.

1) A végtelenség kétségbeesése és a végesség hiánya esetén a végtelenség gondolatát titkon dédelgető Én fantasztikussá válik. A tükrök közé szorult Én saját látása (tudása, érzése akarata), belsővé tett fantasztikus egoizmusa megismerteti őt önmagával, de ahogyan a tudása gyarapszik, elidegeníti önmagától. Kiemelkedik a mindennapok világából és felfelé szárnyalva végtelenül fantasztikussá válik, de „*lehet látszatra olyan ember, aki mulandó dolgokkal foglalkozik.*”⁶⁹ 2) A végesség kétségbeesése a végtelenség hiánya életformakategória a legelterjedtebb, igen nagy népszerűségnek örvend napjainkban. Ez az ember a világi dolgokba merülve végessé válik, egy számmá a tömegben. Nem mer önmagában hinni, azt túl merész dolognak tartja, ezért inkább a többiekhez akar hasonlítani, őket majmolva. Ő mindig megfelel a várakozásnak, rendkívül elfoglalt ember, mások magasztalják, tisztelet és tekintély övezi. „*A történelemben is beírják a nevüket, de ők maguk nem léteznek, nincs Énjük.*”⁷⁰ 3) Aki számára örökkévalóság van tízmillió lehetőséggel, annál a lehetőség kétségbeesése és a szükségszerűség hiánya áll fenn. A lehetőség kétségbeesése a

⁶⁸ 1) A végtelenség kétségbeesése és a végesség hiánya, 2) A végesség kétségbeesése a végtelenség hiánya, 3) A lehetőség kétségbeesése a szükségszerűség hiánya, 4) A szükségszerűség kétségbeesése a lehetőség hiánya.

⁶⁹ AHB 40. o.

⁷⁰ AHB 43. o.

szükségyszerűség hiánya esetén az Én számára minden lehetséges. Énjét azáltal veszítette el, hogy az Én fantasztikus módon reflektálódott a lehetőségben. Nincs meg benne a szükségyszerűség iránt érzett alázat. Kétféleképpen tud eltévedni: vágyakozó vagy melankolikus módon. 4) A szükségyszerűség kétségbeesése a lehetőség hiánya, mint a kétségbeesés utolsó formája anti-climacus-i hasonlattal a következő: „*A szükségyszerű olyan, mintha csupa mássalhangzó lenne, de hogy ki tudjuk ejteni ezeket a mássalhangzókat, szükség van a lehetőségre.*”⁷¹ „*A személyiség szükségyszerű és lehetőség szintézise. Létezése olyan, mint a légzés, amely be- és kilégzés.*”⁷² A szükségyszerűség megfojtja az Én-t. A lehetőségtől önfosztott fuldokló néma, kétségbeesett determinista számára minden szükségyszerű. Ő nem tud sem beszélni, sem lélegezni, sem imádkozni, sem élni. Pedig *a lehetőség az egyetlen, ami megmenthet! Lehetőség!* – kiáltja Anti-Climacus.

6. 3. A KÉTSÉGBEESÉS TOVÁBBI FORMÁI, KOLKLÚZIÓK

A kierkegaardi kétségbeesés típusai az életben többé-kevésbé valóban előforduló és látható formák, de a szerző mintha feleslegesnek tartotta volna megvizsgálni az egyszerű élet produkálta „élet-közeli” kétségbeesések alapvető változatait, (ez talán érthető is, hiszen ezekkel mindannyian tisztában vagyunk.) Az általam felsoroltak közül a harmadikra tesz utalást.

1) Az elidegenedés durva formája az a kétségbeesés, amikor az istenképzettel rendelkező egyénben valamely oknál fogva felébred az önmegsemmisítés vágya, de tudja, hogy valójában nem fog meghalni s még él is benne remény egy „szebb jövőt illetően”, de itt és most jelenlegi helyzetéből szabadulni akar. Különös állapot lehet ez, egyszerre jelenik meg az életösztön-halálösztön diabolikus játéka, de az egyén életének zsákutcái miatt valahogy e két belső tendencia belső feszültségétől szenved. 2) A kétségbeesés „második” formája akkor ölt testet, ha az embernek idő előtt kell elbúcsúznia önmagától és a környezetében élőktől. Ez az állapot nem keverendő össze a reflektív tudással járó „általános” szorongással, ami a halállal való tudatalatti állandó szembenézés. E kétségbeeséssel egyre inkább elalszik a szorongás tüze, jóllehet az életben maradás lehetőségének reménye sosem halványul el, sőt olyan lánggal ég, hogy „csodára”⁷³ képes. 3) Végül a kétségbeesés legdrasztikusabb formája, – melyet a keresztény ember ismer meg – amikor az egyénben fel sem merül a gondolat „egy

⁷¹ AHB 46. o.

⁷² AHB 48. o.

⁷³ „De aki hisz, nem élhet át csodát” Kafka 14. o.

szébb jövőt illetően”, mert önmagától végérvényesen szabadulni akar, de legnagyobb fájdalmának és szenvedésének oka, hogy nem tud elszakadni önmagától, nem tud semmivé válni, mert tudja, hogy „*maga a végső remény, a halál nem létezik.*”⁷⁴. Érzésem szerint ez a legmélyebb kétségbeesés elfojtott és hiábavaló üvöltése a szorongás biztató és megtartó szavaival szemben. (Kérdés, hogy ki éli át ezt a kétségbeesést?) Az emberi lényeket meghatározó szorongás mint alaphangoltság, nem lehet bűnös, a kétségbeesés annál inkább lehet az.

Nem a rossz (egyszeri vagy akár többszöri) választása vezet kétségbeeséshez, hanem a választás képességének elerőtlenedése, a lenni-tudás, a valamivé lenni-akarás felfüggesztése, kétségbevonása (nihilizmus), föladása (gyengeség), tudatos tagadása (dac). Földényi a melankóliánál a kétségbeeséshez hasonló döntésképtelenségről számol be. A melankolikus „*valójában nem dönteni nem tud, hanem annak belátását veszítette el, hogy egyáltalán érdemes-e dönteni*”⁷⁵ A jótól, a szabadságtól való tartózkodás és félelem mind a melankolikusban, mind a kétségbeesettben egy megmagyarázhatatlan, racionálisan megindokolhatatlan büntudatot ébreszt. A kétségbeesett és a melankolikus minden intézkedést már elkésettnek érez, és minél erősebb benne ez az „elkésztettség”, az önmagáról való lemondás gondolata, annál kínzóbb az önmaga elmulasztása miatt érzett önvád.

Mi a kétségbeesés? Az ember nem a halálban, hanem az életben érkezik el a lehetőségei végére, életében már haldoklik, újra és újra átéli a meghalást. Egyszóval; élő halott. „*A kétségbeesés: Halálos betegség*”, „*Én-emésztés*”, „*Én-sorvasztás*” „*A kétségbeesés a bűn*” – írja Anti-Climacus. Az Én, a Szellem betegségén nem szó szerinti betegséget kell értenünk, hiszen a Szellem nem tud megbetegedni. Kierkegaard *A halálos betegség* elején írja, hogy keresztény értelemben még a halál sem „halálos betegség”. Keresztény értelemben a kétségbeesés elidegenedés, a kétségbeesés a Bűn.

⁷⁴ AHB 24. o.

⁷⁵ Földényi F. László, *Melankólia*, Kalligram, Pozsony, 2003, 321. o.

7. ÖSSZEGZÉS

Emlékezzünk vissza: a bűn gyümölcse a Szellem volt. A Szellem felébresztette az álmodót, akinek végtelenség és végeesség, örök és mulandó, lehetőség és szükségszerűség jutott osztályrészül, hogy önmagában „okosan” egyesítse azokat. Mindezt átjárja a szorongás pozitív dinamizmusa, az egyént a létezés felé hajtja, hogy aktív cselekvője és méltó átélője lehessen életének. A *szorongás fogalmában* egy fiatal Szellem lépett elénk, aki nem a külsődleges dolgok miatt, már nem a végeesség miatt szorongott, hanem ő maga okozta a szorongást abban a felismerésében, hogy bármit tett, bűnös és vigasztalan maradt. Kierkegaardnál a szorongás arra neveli az egyént, hogy békéljen meg gondviselésben.

A tényleges kétségbeesést, a totális szabadságnélküliség állapotát a szűnő szorongás jelzi; az Én és a külvilág teljes ignorálása, nem beszélve az egyén számára kínálkozó gondviselés fölösleges alternatívájáról. Anti-Climacusnál a kétségbeesés és Vigilius Haufniensisnél a szorongás nem nyer pozitív értelmet, önmagukban negatív és romboló tényezőknek mondhatók, de dialektikus értelemben pozitív lehetőségként tűnnek fel. A két terminus között gyakran átfedés érezhető, amit a narratív tartalom jól bizonyít. Olyan érzése van az olvasónak, hogy amit Vigilius Haufniensis elkezd, azt később Anti-Climacus folytatja, komplex rendszerébe foglalva kiegészíti és be is fejezi. A testvérek összekacsintanak: szerencsésebb dolog, sőt „isteni adomány” a „nyavalyákat” átélni illetve megkapni. Vagyis a kétségbeesés regressziója a szorongáshoz hasonlóan egy progressziót eredményezhet, ha vállaljuk „nyavalyákat”.

A szorongás és a kétségbeesés mégis pregnánsan különböznek. Miután Kierkegaard bevezeti a *teológiai Én* fogalmat a kétségbeesést határozottan bűnnek nevezi, a szorongásról ezt egyszer sem jelenti ki. A szorongás nem minősíthető bűnnek, a kétségbeesés is csak egyetlen ponton válik „minősítetté”: ha az egyén Istenről tudva, Isten előtt akar kétségbeesetten önmaga vagy nem önmaga lenni.⁷⁶

Miért bűn a kétségbeesés? – kérdezem. Amikor egyszerűen – akár daczból, akár gyengeségből – „csak” önmagunk akartunk lenni. Kétségbeesésünk akkor is a boldogság utáni sóvárgás, a harmónia, a teljesség iránti szükséglet feladásának kifejeződése, egy hosszantartó küzdelem utáni összeomlás. Ha nem szeretnénk az életet – kétségbeesésünk miatta? Kierkegaard szerint a kétségbeesett embernek „csak” hinnie kell. *Hinned kell!* felkiáltással és felszólítással fordul hozzánk a keresztény pszichológus: „*Hinned kell, nagy baj történik, ha*

⁷⁶ „A bűn: Isten színe előtt kétségbeesetten nem akarunk önmagunk lenni, vagy Isten színe előtt kétségbeesetten önmagunk akarunk lenni.” AHB 96. o.

*nem vagy rá képes; hiszen amit az embernek meg kell tennie, azt meg is tudja tenni.*⁷⁷ A voluntarizmustól⁷⁸ kevésbé impregnált Schopenhauer szerint az akarat nem mindig képes elérni azt, amit szeretne. Találkozunk élményekkel, érzésekkel és észrevesszük, hogy milyen ügyetlenek és milyen ostobák, vagy csak egyszerűen szerencsétlenek vagyunk, mert nem irányítói, gyakorta elszenvedői vagyunk az eseményeknek s van, ahol szabadság és lehetőség csupán szószátyárkodás, ahol az embernek a vagy-vagy nem kevésbé pátosszal teljes hangulatában kell választania nyomorúságos árnyék-alternatívák között. Ereje sincs, hogy eszmék és értékek választásán törje a fejét. Neki talán nem volt elég hite azzal szemben, aki félelemből és gyávaságból menekült egy transzcendens hatalom felé? Ezzel el is érkeztünk a hit vulgáris jelentéséhez, a biztonsághoz. A hit ugrása (Kierkegaardnál) nem erről szól. A hit maga ellentmondás, mely képes feloldani az ellentmondást. Az ember akkor, és csakis akkor részesül segítségben, ha szenvedéllyel értette meg a segítség lehetetlenségét, de közben hisz. Ezért nem bukik el.

A szeretet – mondják, biztonságban gyökerezik. Biztosan megvan rá az indokuk, hogy ezt mondják, sőt, a szeretetnek nagyon sokféle formája létezik, de Kierkegaard eszmerendszerében a szeretet ugyancsak többről szól. A szeretet akkor, és csakis akkor örvend különösen, ha mindent feláldoz, ha „értelmetlen”, ha „túl sok” és „hiábavaló”. Hogyan is lehetne a biztonság függvénye?

Kétségbeesési formák ide vagy oda, a bűnnél nagyobb nyomorúság ha megbotránkozunk Krisztuson. „*Boldog, aki én bennem meg nem botránkozik*”, vagyis, aki abszurd módon hisz és paradox módon szeret. A szeretet művei „*talán valóban csak Isten nyelvén fejeződhetnek ki. Ezt a nyelvet senki sem beszéli...*”⁷⁹ Mert aki hallotta és megértette a beszédet, többé nem beszélheti. Aki megértette és nem akarja beszélni, az valójában nem is értette meg, hogy mit beszéltek neki. És aki mélységeiben érti de nem, nem, nem akarja beszélni? Talán ez volna a kierkegaardi „főbűn” egyike, amit nem másokkal, hanem önmagunkkal szemben követ(t)ünk el. Ki akarja azt a nyelvet beszélni, mely Krisztus alakját és nevét törvénybe foglalja, a szeretetet egyetemes elvvé emeli? A filozófia nyelvén megszólaló Kierkegaard az érintett művekben nem hiába használt szerzői álnevet, úgy beszél Isten fiáról, ahogyan „nem lehet”, „nem lehetne”. *Agyonszorít.*

⁷⁷ AHB 133. o.

⁷⁸ „*Kierkegaard voluntarista (...) szerinte a hit akarat.*” Dévény István, *Sören Kierkegaard*, Attraktor, 2003. 133. o

⁷⁹ Aki „*minden színlelés nélkül azt állítja magáról, hogy kétségbeesett, az dialektikusan mégiscsak kissé közelebb van a gyógyuláshoz, mint mindazok, akiket nem tartanak kétségbeesettnek és ők sem tartják magukat annak.*” AHB 147. o.

Kierkegaard, a transzcendentál filozófia egyik utolsó képviselőjeként, *A szorongás fogalmában* és *A halálos betegségben* az emberi tudat – Hegellel ellentétesen értelmezett – fejlődésének fenomenológiai útját vázolja fel. Ez a rögzös és szenvedéssel teli út nem ígér semmit az egyén számára. Utunk ott fejeződik be, ahol kezdődnie kellene. Ha már túljutottunk rajta, néhányan csak akkor látjuk világosan, hogy eggyé váltunk vele.

Az ember két dolgot nem kerülhet el az életében: a bűnt és a halált. Azt hiszem, minden mást elkerülhet. A bűnt gyakran összefüggésbe hozzák a szenvedéssel, ám a szenvedés nem biztos, hogy bűn által kiérdemelt büntetés, nem biztos, hogy a bűn a szenvedés morális igazolása. Milyen viszonyban állnak egymással? Elegendő itt Jób és Jézus⁸⁰ alakjára gondolnunk, hogy a büntetés jogosságát elvitassuk a feltételezett előfeltételtől, vagyis a vétektől. Jean Nabert szerint⁸¹ semmi sem igazolhatatlanabb, mint mások szabad döntésének következtében elszenvedett rossz, de egyetlen szenvedést sem nevezhetünk igazolhatatlannak.

⁸¹ Tengelyi 260. o.

IRODALOM

- ADINOLFI, Isabella (szerk): *Leggere oggi Kierkegaard*, Città nuova, Róma, 2000.
- BACSÓ Béla: *A szorongás mint egzisztens kategória*. In: Magyar Filozófiai Szemle, 2003. 1-2. = <http://epa.oszk.hu/00100/00186/00014/14bacso0312.html>
- CZAKÓ István: *A választás választása. Søren Kierkegaard szabadságértelmezésének alapvonalai*. In: Vigilia, 2006 május, 71. évfolyam. = <http://www.vigilia.hu/regihonlap/2006/5/czako.htm>
- CSOMA Judit Margit: *A szorongás jelenségének teológiai és pasztorálpszichológiai szemlélete a 20. században*. Doktori ért., Debreceni Református Hittudományi Egyetem, 2012. = <http://ganymedes.lib.unideb.hu:8080/dea/bitstream/2437/127533/1/Doktori%20%C3%A9rtekez%C3%A9s%20-%20Csoma.pdf>
- DIETZ, Walter: *Søren Kierkegaards Auseinandersetzung mit Sterben und Tod*. In: Internationale Zeitschrift für Philosophie und Psychosomatik, 1/2012. = http://www.izpp.de/fileadmin/user_upload/Ausgabe_6_1-2012/03_1-2012_Dietz.pdf
- DÉVÉNYI István: *Søren Kierkegaard*, Attraktor Kiadó, Máriabesenyő-Gödöllő, 2003.
- ELIADE, Mircea: *A szent és a profán*, ford. Berényi Gábor, Európa Kiadó, Bp., 1996.
- FREUD, Sigmund: *Rossz közérzet a kultúrában*. ford. Linczenyi Adorján. In: *Sigmund Freud esszéi*. Gondolat, Bp., 1982.
- FREUD, Sigmund: *A halálösztön és az életösztönök*, ford. Kovács Vilma, Belső Egészség, Bp., 2011.
- FREUD, Sigmund: *Az álomról*, ford. Ferenczi Sándor, Hermit, Bp., 2011.
- FÖLDÉNYI F. László: *Melankólia*, Kalligram, Pozsony, 2003.
- FROMM, Eric: *Pszichoanalízis és vallás*, ford. Szigeti Miklós, Akadémiai Kiadó, Bp., 1995.
- GARFF, Joakim: *SAK*, ford. Bogdán Ágnes, Soós Anita, Jelenkor Kiadó, Pécs, 2004.
- GYENGE Zoltán: *Kierkegaard és a német idealizmus*, Ictus, Szeged, 1996.
- GINTLI Tibor: *Ady és Kierkegaard*. In: Iskolakultúra, 1998. (8. évf.) 9. sz.
- GYENGE Zoltán: *Kierkegaard élete és filozófiája*, Attraktor Kiadó, Máriabesenyő-Gödöllő, 2007.
- HANKISS Elemér: *Az ezerarcú én*, Osiris Kiadó, Bp., 2005.
- HEGEL, G. W. F.: *Ifjúkori írások*, ford. Révai Gábor, Gondolat Kiadó, 1982.
- HEIDEGGER, Martin: „...Költőien lakozik az ember...”, ford. Bacsó, Hévizi, Kocziszký, Pongrácz, Szijj, Vajda, T-Twins kiadó / Pompeji, Bp.-Szeged, 1994.
- HEIDEGGER, Martin: *Lét és idő*, ford. Vajda, Angyalosi, Bacsó, Kardos, Orosz, Osiris Kiadó, Bp., 2004.
- HELLER Ágnes: *A szép fogalma*, Osiris Kiadó, Bp., 1998.
- HELLER Ágnes: *Az érzelmek elmélete*, Józsoveg Műhely Kiadó, Bp., 2009.
- HELLER Ágnes: *A szerencsétlen tudat fenomenológiája*. In: Søren KIERKEGAARD, *Vagy-vagy*, ford. DANI Tivadar, Gondolat Kiadó, Bp., 1978. Lásd még: Magyar Filozófiai Szemle, 1971, 3-4. sz. 364-394. o.
- HOPLAND, Karstein: *Corporeality, Consciousness and Religion: A Study in Søren Kierkegaard's Anthropology*. PhD diss., University of Bergen, 1981. = https://bora.uib.no/bitstream/handle/1956/2738/Dr.AvH._Karstein_Hopland.pdf?sequence=1
- JUNG, C. G.: *Gondolatok a szenvedésről és a gyógyításról*, ford. S. Nyíró József, Kossuth Kiadó, Bp., 2010.
- KAFKA, Franz: *Az én cellám*, ford. Halasi Zoltán, Európa Könykiadó, Bp., 1989.
- KANT, Immanuel: *A vallás a pusztá ész határain belül és más írások*, ford. Vidrányi Katalin, Gondolat, Bp., 1974.

- KÁNTOR Zsolt: *Utolsó vers Kierkegaard úrnak*. In: Tiszatáj, 1992. (46. évf.) 5. sz. = http://epa.oszk.hu/00700/00713/00009/pdf/tiszataj_EPA00713_1992_05_21-22.pdf
- KIERKEGAARD, Søren: *A szorongás fogalma*, ford. Rácz Péter, Göncöl Kiadó, Bp., 1994.
- KIERKEGAARD, Søren: *A halálos betegség*, ford. Rácz Péter, Göncöl Kiadó, Bp., 1993.
- KIERKEGAARD, Søren: *Félelem és reszketés*, ford. Rácz Péter, Göncöl Kiadó, Bp., 1986.
- KIERKEGAARD, Søren: *Imák*, ford. Kerekes Mónika, Koinónia Kiadó, Pozsony, 2011.
- KIERKEGAARD, Søren: *Vagy-vagy*, ford. Dani Tivadar, Osiris Kiadó, Bp., 2005.
- LOSZEV, Alekszej: *A mítosz dialektikája*, ford. Goretity József, Európa Könyvkiadó, Bp., 2000.
- MARINO, Gordon: *Láthatóvá tenni a sötétséget*, ford. Kiss Andrea. In: Magyar Filozófiai Szemle, 2003. 1-2. = <http://epa.oszk.hu/00100/00186/00014/8marino0312.html>
- NAGY András: *A magyar Kierkegaard*. In: Jelenkor, 2010. (53. évf.) 10. sz. = jelenkor.net/main.php?disp=archivum
- NIETZSCHE, Friedrich: *Adalékok a morál genealógiájához*, ford. Romhányi Török Gábor, Holnap Kiadó, Győr, 1996.
- RUGÁSI Gyula: *A pillanat foglya*, Gond – Palatinus, Bp., 2002.
- SIKLÓSI István: *Az Én és a szabadság fogalma Kierkegaard filozófiájában*. In: Elpis, 1. (2007/1.) = http://phil.elte.hu/students/elpis/issues/1/elpis1_siklosi.pdf
- TAUBES, Jacob: *Nyugati eszkatológia*, ford. Mártonffy Marcell és Miklós Tamás, Atlantisz Könyvkiadó, 2004.
- TENGELYI László: *A bűn mint soresemény*, Atlantisz Könyvkiadó, Bp., 1992.
- TILLICH, Paul: *Rendszeres teológia*, ford. Szabó István, Osiris Kiadó, Bp., 2002.
- <http://lexikon.katolikus.hu>
- <http://www.zeno.org/Philosophie/M/Kierkegaard,+S%C3%B8ren/Entweder-Oder>
- Gondolatok a bűnről*, MR1-Kossuth Rádió műsora = <http://www.mr1-kossuth.hu/hirek/tudomany-110910/gondolatok-a-bunrol.html>